

GARDEN DESIGN

SZTUKA OGRODOWA

DOROTA JULITTA SIKORA

PhD MSc Eng.

Warsaw University of Life Sciences

Department of Landscape Art

e-mail: dorota_sikora@sggw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7775-5722>

MODERNIST GARDENS OF GERARD CIOŁEK IN WILANÓW: IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF THE SITE

MODERNISTYCZNE OGRODY GERARDA CIOŁKA W WILANOWIE
NA TLE HISTORII MIEJSCA

ABSTRACT

Gerard Ciołek is primarily known as an outstanding researcher and conservator of historic gardens. The purpose of this research is to analyse a less recognised part of his work — the gardens designed using the style influences of his contemporaries: pre-war Modernism and Socialist Modernism. This issue is presented based on the example of his works for the Orangery Garden and the garden in front of the Fig Tree Conservatory in Wilanów. The archival research carried out made it possible to recognise the phases of development of the area examined, with particular emphasis on the years 1944–1962 when Gerard Ciołek's designs were created, as well as the implementation works that were carried out on their basis. Analysing Ciołek's ideas for the Orangery Garden and the garden in front of the Fig Tree Conservatory, it was found that they are distinguished by many features attributed by researchers to modernist gardens, and while the Orangery Garden rather represents the aesthetics of pre-war Modernism, the slightly later garden in front of the Fig Tree Conservatory follows the trend of Socialist Modernism. The results of the field survey showed that elements of the garden composition derived from G. Ciołek's designs have survived to the present day. They are much clearer in the Orangery Garden than in the garden in front of the Fig Tree Conservatory. Both of these gardens require restoration works, which should take into account relics of all historical periods, including the solutions introduced here by Gerard Ciołek.

Keywords: Gerard Ciołek, Modernist garden, Socialist Modernism, Wilanów

STRESZCZENIE

Gerard Ciołek jest znany przede wszystkim jako wybitny badacz i konserwator ogrodów historycznych. Celem badań zaprezentowanych w niniejszym artykule jest analiza mniej rozpoznanej części jego twórczości — projektów ogrodów utrzymanych w nurtach mu współczesnych: modernizmu przedwojennego i socmodernizmu. Problematyka ta została przedstawiona na przykładzie jego dokonań projektowych dla ogrodu oranżeriowego i ogrodu przed figarnią w Wilanowie. Przeprowadzona kwerenda archiwalna umożliwiła rozpoznanie faz rozwojowych analizowanego obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem lat 1944–1962, kiedy powstawały projekty Gerarda Ciołka, a także trwały prace realizacyjne prowadzone na ich podstawie. Analizując projekty Ciołka dla ogrodu oranżeriowego i ogrodu przed figarnią stwierdzono, że wyróżnia je wiele cech przypisywanych przez badaczy ogrodom modernistycznym, przy czym, o ile ogród oranżeriowy reprezentuje raczej estetykę modernizmu przedwojennego, to nieco późniejszy ogród przed figarnią został utrzymany w nurcie socmodernizmu. Wyniki wizji terenowej pokazały, że elementy kompozycji ogrodowej wywodzące się z projektów G. Ciołka przetrwały do dziś. Są one znacznie czytelniejsze w ogrodzie oranżeriowym niż w ogrodzie przed figarnią. Oba te ogrody wymagają przeprowadzenia prac rewaloryzacyjnych, które powinny uwzględnić relikty wszystkich epok, w tym również rozwiązań wprowadzonych tu przez Gerarda Ciołka.

Słowa kluczowe: Gerard Ciołek, ogród modernistyczny, socmodernizm, Wilanów



1. INTRODUCTION

Gerard Ciołek, the designer of the post-war project for the restoration of the Wilanów Garden, stated: *Both the results of the analysis of the historical fabric and the field research on the site, as well as the evaluation of the preserved relics, indicate that Wilanów Garden is a complex organism, the present form of which consists of several style periods* (1962b, p. 4). The architect added a new chapter to the history of the development of the site, implementing here one of the first complex projects for the restoration of historic garden art in Poland. The activities, which he undertook on a scientific basis, were unprecedented in their extent at that time, and he described Wilanów as an *experimental laboratory* (Ciołek, 1962a, p. 86).

Ciołek became known in Wilanów not only as an efficient conservator of an outstanding work of garden art, but also as an architect, designing in accordance with the spirit of the time in which his professional life took place, as evidenced, inter alia, by his designs for the Orangery Garden and the garden in front of the Fig Tree Conservatory (referred to below as the Fig House), preserved in the archives of the Narodowy Instytut Dziedzictwa (National Institute of Cultural Heritage). Their analysis provides an opportunity to learn not only about his design technique, but also about the motifs, forms and material solutions typical of modernist gardens.

1.1. Goal and scope of the paper

As noted by Agata Zachariasz, Gerard Ciołek is a prominent figure in Polish conservation with significant academic and design achievements (2019, p. 45). The purpose of the research presented in this article is to analyse the lesser-known part of his legacy, which consists of projects carried out in the contemporary styles for the Wilanów Garden: in the style continuing pre-war Modernism and in the trend of post-war Modernism, known in central Europe as Socialist Modernism and in Polish as *socmodernizm* (Obrębska, 2022, pp. 10, 14). The research also aims to determine whether the effects of these projects can still be seen.

The content of the research includes:

- analysis of the literature on the subject of the research in three areas: the characteristics of modernist gardens, the history of the transformation of the Wilanów Garden, the achievements of Gerard Ciołek as a conservator and designer of gardens;
- analysis of the phases of development of the Orangery Garden and the Fig House Garden, the relics of which formed the spatial context for Gerard Ciołek's designs;

- analysis of the designs by Gerard Ciołek for the Orangery Garden and the Fig House Garden;
- noting to what extent the traces of Ciołek's modernist designs are still identifiable in the area investigated.

The territorial scope of the research includes a chosen fragment of the Wilanów Garden: the garden in front of the Orangery and the garden in front of the Fig House (Ill.1).

The time scope of the research concerns the period from 1692, the time of the first actions of John III Sobieski to enlarge the Wilanów Garden from the north with the areas of the current gardens in front of the Orangery and the Fig House, until modern times. Particular attention was paid to the years from 1944 to 1962, when Gerard Ciołek prepared the designs for the gardens in front of the Fig House and the Orangery, and when work was being implemented on their basis.

1.2. Materials and methods

The research was conducted in several related stages. In the first stage, archival research was conducted to determine the phases of development of the gardens in front of the Orangery and in front of the Fig House. It concerned both the designs of Gerard Ciołek and the earlier phases of development of the area. Such a time frame of research allowed an evaluation of Ciołek's design and his conservation decisions, including those concerning the application of contemporary arrangements to the historic garden.

Next, Gerard Ciołek's designs from 1944 to 1962 for the gardens in front of the Orangery and Fig House (in many cases variants) were analysed. The time in which the design and implementation work took place, and, above all, the characteristics of the gardens as they were designed, make it possible to place them in the category of modernist gardens. The findings of other researchers regarding the characteristics of modernist gardens (Majdecki, 1981, pp. 733–788; Bogdanowski, 2000, pp. 181–187, Faryna-Paszkiewicz, 2001, pp. 377–388; Rylke 2022, pp. 195–223), as well as the characteristics of gardens of the 1st half of the 20th century developed by Gerard Ciołek himself and included in the publication *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce* (1955, pp. 197–203), were used as reference material. According to these findings, the distinguishing features of modernist gardens include:

- geometrization of the plan;
- fusion of the architectural and landscape styles manifested in the introduction of free plant arrangements on the functionally planned area;

- tendency to miniaturize landscape–architectural designs;
- the presence of rhythmic arrangements, asymmetrical juxtapositions, contrast of ensembles and groups;
- axial setting of the main accents (without introducing symmetrical arrangements);
- blurring the boundaries of the garden, interpenetration of garden space and architectural structures and their interiors;
- use of modern building materials, especially concrete and reinforced concrete products, in addition to traditional ones: stone, wood, ceramics, wrought iron;
- use of stone slab paving sunk into the turf;
- the presence of perennial beds, a rich vegetation setting of the pools, the presence of climbing plants.

Analysing Ciołek's design concepts for the gardens in front of the Fig House and the Orangery, special attention was paid to the presence of the above features in them.

The final stage of the research was a field survey to determine to what extent the design ideas of Gerard Ciołek are visible today, and whether relics of earlier phases have survived. The results of the research and analysis were summarized with conclusions.

1.3. Literature review

The literature review covers three subject areas: modernist gardens, the design and conservation achievements of Gerard Ciołek, and the phases of development of the Wilanów Garden.

The concept of Modernism in architecture and art has been defined by many authors. For the purpose of landscape architecture, its definition was developed by Anna Mitkowska and Marek Siewniak (1998, p. 144). The text by Klaudia Obrębska was helpful in clarifying the timeframe of this trend. She pointed out that the first post-war designs implemented up to 1949 *were, in a way, a continuation of the achievements of pre-war Modernism* (2022, p. 10). As the author writes, it was a time of concentration on reconstruction, but also a time of vigorous debates conducted between conservators and modernists. The concept and timeframe of Socialist Modernism in Poland (1956–1989) was introduced into scientific discourse by Adam Miłobędzki (1994, p. 122).

Modernism in Polish garden art is the subject of reflection of many authors. Its characteristics, examples of application and major artists were discussed by Longin Majdecki (1981), Anna Mitkowska and Marek Siewniak (1998, p. 144), Janusz Bogdanowski

(2000, pp. 181–187), Hanna Faryna-Paszkiewicz (2001, pp. 377–388), Jan Rylke (2022, pp. 195–223). Selected prominent examples of Polish modernist and foreign gardens were presented by Agata Zachariasz (2010, pp. 46–56). Dorota Sikora described the minor architectural features of the 1950s and 1960s (2012, pp. 32–50) and presented the causes of the degradation of socialist modernist gardens (2022, pp. 148–153). The literature review also included the publications of Gerard Ciołek, who, as a direct observer and co-creator of this trend, discussed the features of gardens of the first half of the 20th century, including modernist gardens (1954, pp. 265–274; 1955, pp. 197–198).

The achievements of Gerard Ciołek were recognized on the basis of several works. A publication by Marta Jankowska (1981) discussing the professional profile of the Professor — primarily as a researcher and conservator of historic gardens — was considered one of the key ones. Its valuable complement is the text by Agata Zachariasz (2019, pp. 41–54), included in the catalogue of an exhibition of selected works by Ciołek, presented in 2019 at the Cracow University of Technology. The author highlights the versatility of Ciołek's interests: from issues of history and conservation of historic greenery, to regionalism in architecture and rural settlements, to urban planning, to landscape and to nature preservation. Much hitherto unknown information about the Professor's professional life and design achievements has been provided in a monumental work by his son, Maciej Ciołek, entitled *Gerard Ciołek i Przyjaciele* (2019).

The publications that contain the most information about the part of Wilanów Garden investigated are Jacek Kuśmierski's paper (2021a, pp. 253–263) in which he discusses the formation of the horticultural facilities of the Wilanów Garden in the mid-19th century, as well as a series of popularization texts by the same author about the Wilanów citrus collection posted on the website of the King John III Palace Museum in Wilanów (https://www.wilanow-palac.pl/pasaz/parki_i_ogrody). In turn, the development of the area investigated before the garden was established here is described by Piotr Szpanowski in his book *Warstwy krajobrazu klucza wilanowskiego* (2015, pp. 32–35). For the purpose of this paper, the first monograph published on Wilanów by Wojciech Gerson and Hipolit Skimborowicz (1877, p. 91) was also referred to, emphasizing the great value of the local collection of exotic plants which resulted from the presence in it of specimens of plants from the Sobieski era. Selected articles from the magazine "Ogrodnik Polski" were also consulted in connection with the search for information on the rules

of construction and operation of the Fig House in Wilanów (Odpowiedzi, 1891, p. 432, Sticha, 1883, p. 576), as well as the book *Byliny w parku i ogrodzie* by Zygmunt Hellwig, who designed the garden in front of the Wilanów Orangery in the 1930s and included its photograph in the cited publication (1978, p. 266).

2. RESULTS

2.1. History of the site before 1939

In the 17th century the area where the Orangery and Fig House are located today was the site of a cemetery with a centrally located wooden church (Ill. 1A), erected here in 1603 (Szpanowski, 2015, p. 35). In 1692, Jan III Sobieski began enlarging the Wilanów Garden to the north using the church grounds, moving the church slightly further west (Sygowska, 2013). These activities were continued by Elżbieta Sieniawska (Cydzik and Fijałkowski, 1975, p. 26). In the 1820s, the area of the future gardens of the Orangery and Fig House was separated from the rest of the Wilanów Garden by a row of lime trees (probably in a form of espalier) and partly planted with fruit trees (Fijałkowski, n.d., p. 205). The first building associated with the residence to appear here was the gardener's house. It was erected at the beginning of the 18th century in a location similar to that of today's Fig House and the garden in front of it (Ill. 1B). Its construction began the tradition, which continues to this day, of locating buildings related to the horticultural facilities of the Wilanów Garden in this area. Further transformations in this area took place around 1747, when Jan Zygmunt Deybel, acting on behalf of Maria Zofia and August Czartoryski, built an orangery here, also known as the Grand Orangery (Fijałkowski, 1973, p. 70). A slightly smaller building was added to it from the west — most likely it was a greenhouse (Dudek and Zawadzka-Roman, 1988, p. 33). In front of the Orangery and the greenhouse, a parterre garden was established (Ill. 1D, 1E, 1F) that was axially connected with the northern wing of the palace. This garden was mentioned by the Livonian traveller Frederick Schulz in his diary in 1791: *The space in front of the greenhouses is occupied by all kinds of flowery beds, drawn in the French manner* (Dudek, Zawadzka-Roman, 1988, p. 33).

The area in question was recomposed again in the first half of the 19th century. In 1811 Chrystian Piotr Aigner, acting on the order of Stanisław Kostka Potocki (and probably with his participation), remodelled the 18th century orangery, significantly shortening it (by about 1/3) and adding a four-column Corinthian portico to it from the east, exposed from the side of the

newly created landscape element. At about the same time, the Baroque 10-parterre garden in front of the orangery was removed. In its place, three new plots with centrally placed small flower beds were established. The rest of the area was filled with elongated strips of beds partly planted with trees. The whole composition was closed from the west by a group of trees forming an oval clump (Ill. 1G).

Further transformations in the study area took place in the mid-19th century on the initiative of Alexandra and August Potocki. At their request, Franciszek Maria Lanci partially redesigned the area of the Wilanów horticulture facilities and one of his first tasks was the transformation of the former garden stables (Szpanowski, 2015, p. 61), to which he added a Fig House to the south. There are no iconographic sources showing what the Wilanów Fig House looked like at that time, but an indirect description of it survives in the horticultural press of the second half of the 19th century:

(...) Figs, as well as sweet almonds, can only succeed in our country when planted in suitable buildings, called fig houses, examples of which can be seen in Wilanów, Opole, Sucha nad Pilicą, Łazienki, etc. These are brick sheds, with a high back wall and a low front one, facing south and covered with beams, like rafters, on which windows are placed. In the pit from 2–4' deep are planted figs of the early varieties (...), at a distance of 8–12'. Here they grow freely, cut if the branches are too dense or dry, and for the winter they are protected by taking off the leaves, covering the roof with shutters and on top of them with haulms, leaves, manure and so on. During the thaw, the shed is ventilated (...) (Odpowiedzi, 1891, p. 432). The roof of the Wilanów Fig House would be removed for the summer, as evidenced by aerial photographs of Wilanów from the 1920s. Władysław Branicki's fig house on his estate near Kiev functioned in a similar way: *A fig house of considerable size is located on the estate of Count Władysław Branicki, in Sieniawski Park, Kiev Province. Windows only at the front, 5 cubits high, sloping roof, to be removed in summer, made of beams and boards* (Sticha, 1883, p. 576).

Very valuable samples of plants were kept in the Wilanów Fig House, including three old specimens of mulberry trees, the planting of which was attributed to Jan III Sobieski (Skimborowicz and Gerson, 1877, p. 91), for which reason the building was also called a mulberry house (Kuśmierski, 2021). In turn, the Orangery was used in the 19th century to store, among other things, orange trees, lemon trees and pomegranates of extraordinary thickness, which two hundred years ago, the eyes of the hero from under

Vienna could enjoy (Skimborowicz and Gerson, 1877, p. 91). Between the Fig House and the Orangery, Lanci built a brick gate topped with a pergola (Sygowska, 2013), which, thanks to this architectural form, acquired the character of a local viewpoint overlooking the Orangery Garden and the garden in front of the Fig House.

In the interwar period, despite the difficult financial situation, the owners of Wilanów managed to preserve and even expand the collection of orangerie plants, and the centuries-old specimens left behind by the previous owners were treated as a *commemorative peculiarity* (Kuśmierski, 2021). Consequently, after 1926 the Wilanów Orangery was modernized (Kuśmierski, 2021), which was accompanied by the rearrangement of the garden in front of it according to Zygmunt Hellwig's design. The space acquired the character of a rock garden, also known as a flower garden (Ciołek, 1962b, p. 5). Hellwig himself referred to it as a collection garden (Hellwig, 1978, p. 266).

The Orangery and Fig House were destroyed in September 1939. They burned down during an air attack on Warsaw by the German air force (Kuśmierski, 2021) (Ill. 4). The collection of plants stored in them was also destroyed, as described by Gerard Ciołek in his postwar study: *In the extension of the orangerie, towards the west, stand the walls of the ruined greenhouse [Fig House], where century-old apricot and peach trees and grape vines grew until 1939. One of the vines, of incredible size, according to local tradition, dated back to the time of Sobieski. All these plants were destroyed by the lack of care by the German administrator of the estate* (Ciołek, 1947, p. 15). After 1939 the flower garden in front of the Orangery was also liquidated.

2.2. The formal and organizational framework for the post-war restoration of the Wilanów Garden

The Wilanów estate was nationalized under the PKWN decree on carrying out agrarian reform of 6 September 1944 (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, 1944). In January 1945, the palace and the garden were taken over by the National Museum (Szpanowski 2015, p. 70), thus intensifying the conservation process, which had already begun before the war. The restoration of the Wilanów Garden was a part of the specific socio-cultural policy of the authorities of that period. As noted in a 1949 article from 'Życie Warszawy': *The reconstruction of Wilanów is a fragment of a more general action by the Ministry of Culture and Art to draw historic gardens into the programme for the promotion of culture. With this*

in mind, restoration work is being carried out in Nieborów, Arkadia, Puławy, Stary Otwock, Łańcut, and is planned in Młociny, Jabłonna, Wolbórz (...), Rogalin (...) and Białystok. The programme defined and implemented in such a way creates a network of garden centres where the broad masses of workers will find, in addition to leisure and entertainment, an image of the integration of the beauty of nature with the beauty of art (Wilanów w dawnej krasie... ,1949).

The state of Wilanów Garden after the end of the Second World War was assessed as bad. The reasons for the degradation were primarily seen in the war damage of 1939 and 1944, as well as in the lack of continuity of care, as a result of which *the compositional and architectural values of the site were lost, the waters became overgrown, garden buildings and monuments fell into disrepair* (Ciołek, 1947, p. 1). Thinking about the restoration of the site had already begun during the war. As Gerard Ciołek (1947, p. 1) recalled, *In the fall of 1942, I was commissioned by the then owners of Wilanów, Beata and Adam Count Branicki, to make preliminary studies and a sketch proposal for the restoration of the garden (...)*. The project developed by Ciołek was based on scientific research. The analyses of archival materials, which became the basis for the design solutions, were carried out in 1942–1944 (Ciołek, 1962b, p. 1). The survey drawings, analyses and designs that were created during war time were mostly destroyed during the Warsaw Uprising (Ciołek, 1947, p. 3). In September 1946, at the commission of the Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków (Supreme Directorate of Museums and Protection of Monuments), Ciołek once again began work on the restoration projects for the Wilanów Garden (Ciołek, 1947, p. 3), reconstructing from working sketches and adapting to the new realities the findings made several years earlier.

The main goals of the restoration for the Wilanów Garden were formulated in 1947. The implementation works proceeded in two major phases: in 1948–1950, and then after 1960 (Ciołek, 1962b, p. 9). Their main intensification took place in 1962–1964 (Cydzik, Fijałkowski, 1975, p. 88), and in some areas they continued in subsequent decades.

2.3. Orangery Garden

By the mid-1940s, the Orangery Garden was severely degraded, and its historical layout was not visible. The orangerie itself was also destroyed: *Of the former orangerie stretching 72 m in length, less than half (32 m) of the walls remain, and the rest was arranged as a low greenhouse with a wooden structure.* (Ciołek, 1947, p. 15). G. Ciołek described the post-war condition of this part of the Wilanów Garden as follows:

The northern zone, located by the Orangery and Fig House, in which traces of the rock garden, arranged by Zygmunt Hellwig around 1930, have survived (Ciołek, 1962b, p. 5). Of the earlier layout, only the ornamental pool survived. This most likely originated from the 19th century phase of this garden.

The design of the Orangery Garden, produced by G. Ciołek, evolved over time. He made the first design sketches for the Branicki family back in 1944. They were destroyed during the Warsaw Uprising. Ciołek reconstructed them in 1946, this time on behalf of the National Museum (Ill. 5A). At this stage, the designer believed that the orangery garden *should serve as an area to support the horticultural facilities, arranged, however, on the basis of the existing pool and the remains of the rock garden* (Ciołek, 1947, p. 15). The implementation of his project, however, did not take place at that time.

The development of the part of the Wilanów Garden that was investigated recommenced in the early 1960s in connection with the completion of the reconstruction of the Orangery and the opening of the Gallery of Contemporary Sculpture in it on 20 July 1961 (Muzeum Narodowe, n.d.). The design of the Orangery Garden was again developed by Gerard Ciołek, retaining the essential elements of the layout from his earlier concept and adapting it to the new function of the site — a sculpture garden. Ciołek's design proposal did not refer to the gardens that had existed here in previous periods; it was based on new forms derived from pre-war Modernism *due to the elements of the old (...) division that had not been preserved on the ground, and due to the new utilitarian purpose - the display of sculpture* (Ciołek, 1962a).

The Orangery Garden designed by Ciołek was a strongly geometrized composition, axially linked to the orangery (the axes were oriented to selected orangery windows). Its essential element was a centrally located sunken garden with three flights of brick stairs and a pool. Surfaces were an important element of the layout of this garden. Ciołek proposed that they should be gravel (Ciołek, 1961, p. 14), framed by strips of 35 × 35 cm concrete flagstones (Ill. 5B).

The design of the Orangery Garden was prepared in two slightly different variants (both from 1960). In the first one (Ill. 5C), the rectangular sunken garden in front of the orangery was surrounded by a strip of lawn with rhythmically placed sculptures on pedestals, situated alternately with shrubs cut in cubic forms. Similar, cubic forms of shrubs were to decorate the corners of the four peripherally located beds, and sculptures were to stand in the middle of them. The beds located next to the basin were planned to be planted with irregular groups of perennials.

In the second variant of the Orangery Garden (Ill. 5D), Ciołek proposed to surround the sunken garden with a 1 m high hedge and place sculptures in the corners of the beds, in reference to Baroque practice. An analysis of later photographs shows that the first variant was eventually implemented (with minor changes) in 1961 (Ciołek, 1962a, p. 93).

In the early 1960s, a collection of sculptures from the National Museum was exhibited in the orangery and in the Orangery Garden (several dozen in the orangery and over twenty in the garden). These were the works of outstanding sculptors active in the first half of the 20th century: Xawery Dunikowski, Henryk Kuna, Edward Wittig, Alina Szapocznikow, Konstanty Laszczka, Stanisław Kazimierz Ostrowski, Bolesław Biegas and many others (Ciołek, 1962, p. 93). Photographs of the Orangery Garden from that period include *Dziewczyna z jabłkiem* (Girl with an Apple) by Henryk Kuna and *Brzemienna* (Pregnant) by Xawery Dunikowski (Wróblewska, 1961).

2.4. The garden in front of the Fig House

In the immediate post-war years, a temporary plant nursery with an area for seedling production operated in the area in front of the ruined Fig House (Ciołek, 1947, p. 15). The decision in the early 1960s to create a sculpture garden in Wilanów caused the Fig House Garden to be incorporated into it (Ciołek, 1961, p. 14). Ciołek linked both the Orangery Garden and the Fig House Garden with a common compositional axis.

As was the case of the Orangery Garden, Ciołek also made several alternative designs for the garden in front of the Fig House. The initial concepts were more firmly rooted in the trends of pre-war Modernism (Ill. 5A, 6A), characterized by symmetry and stronger reference to the convention in which the Orangery Garden was designed. Subsequent ones were distinguished by a greater freedom in the choice of form, asymmetry and the presence of solutions typical of Socialist Modernism (Ill. 6B, 6C, 7B, 8B).

In the first of the variants of the concept plans (1946, Ill. 5A), Ciołek proposed that the garden in front of the Fig House should obtain a form strongly rooted in the garden tradition: a rectangle, divided into four plots by paths intersecting at right angles, with a round area in the middle.

Three further concept plans were developed in 1960. The first of these (Ill. 6A) still showed symmetry and again implied a division of the garden into several plots. But this time, the space of the garden was closed off from the side of the church by a semicircular path. At the intersection of the main paths Ciołek placed a circular pool. The central interior was to be

surrounded by masses of trees, framed by a trimmed hedge. This variant of the garden also made strong reference to historical plans, mainly Baroque, but also those seen in sites based on pre-war Modernism.

The following variants were much more modern, based on forms characteristic of post-war Modernism. Thus, the second design concept from 1960 (Ill. 6B), although still assuming the division of the garden into plots, was already an asymmetrical division, and the plots, although all in the form of rectangles, were of different sizes. Gerard Ciołek fitted a rectangular pool and a pergola-covered square into this layout. The third concept plan from 1960 (Fig. 6C) was extremely dynamic and based on the motif of three overlapping circles of different sizes, whose centres were connected by strips of paving. In the centre of each of them and on irregular grassy squares situated by the roads leading along the circles, Ciołek designed pedestals for sculptures.

Another design concept for the garden in front of the Fig House was produced in 1961 (Ill. 7B). Here Ciołek again applied the motif of circular roads and fitted a circular pool into this arrangement. Those responsible probably considered carrying out this design, as evidenced by the detailed road and greenery designs that were produced on the basis of this concept plan. This is also the only design for the garden in front of the Fig House, in which one can see Ciołek's preferences as to the choice of plants. The layer of trees was represented here by the white fir *Abies concolor*, the ash-leaf maple 'Elegans' *Acer negundo* 'Elegans', sycamore 'Purpureum' *Acer pseudoplatanus* 'Purpureum' and Simon's poplar 'Fastigiata' *Populus simonii* 'Fastigiata'. The shrubs proposed were: flowering almond 'Plena' *Prunus triloba* 'Plena', mahonia *Berberis aquifolia* (*Mahonia aquifolium*), common hazel 'Atropurpurea' *Corylus avellana* 'Atropurpurea', smooth hydrangea *Hydrangea arborescens*, common juniper 'Hibernica' *Juniperus communis* 'Hibernica', Chinese juniper *Juniperus sinensis*, wild privet *Ligustrum vulgare*, common mock orange *Philadelphus coronarius*, soft rhododendron *Rhododendron molle*, Provence rose *Rosa centifolia*, multiflora rose *Rosa multiflora*, red-leaved rose *Rosa rubifolia*, Van Houtte's spiraea *Spiraea vanhouttei*, northern white-cedar *Thuja occidentalis* 'Columna'. Among the shrubs, the dwarf periwinkle *Vinca minor* was selected. The planting of the garden in front of the Fig House was also to include perennials and annual flowers, planted in rectangular or irregular beds. A large, multi-species perennial bed was designed in close proximity to the circular pool. Despite this high level of detailing, this design was also not implemented.

Eventually, the garden at the Fig House was laid out (partly) according to the documentation prepared by Ciołek in 1962. This final design was distinguished by the unusual dynamism of the forms, emphasized by the diagonal layout of the garden paths and equally dynamic arrangement of the benches. In the western part of the garden, the designer placed a fountain with a geometricized form. A technical description of it has been preserved, allowing us to see the solutions preferred by Ciołek for this type of element and the technology typical of post-war Modernism: *The pool is made of (...) 1:2:4 gravel concrete and consists of a bottom slab 40 to 50 cm thick and side walls 90 cm high and 40 cm thick (...) (Ciołek, 1962c, p. 1).* The water was to be supplied by a water pipe, laid at the bottom of the reservoir, under a layer of gravel, and gushed from a spout in five jets to a height of 5–6 m. Ciołek also made recommendations on how to finish the fountain basin: *The inner walls of the pool (without the bottom) should be brushed into a pebbled texture after removing the formwork. The crown of the walls shall receive a cover of 5 × 50 × 50 cm square sandstone slabs, cut in curves into wedges, set in cement mortar with waterproofing preparations (...). At a distance of 5.5 m from the fountain [from the spout], on the axis of the main garden path, a concrete pedestal for the sculpture, also pearl-hammered, should be set in the bottom of the pool (Ciołek, 1962c, p. 2).* The garden was isolated from the Fig House by a hedge, which was caused by the fact that the function of the building had changed during the post-war reconstruction (Cyzdik and Fijałkowski 1975, p. 70).

The area in front of the Orangery and Fig House was used as a sculpture garden until the early 1970s, when a decision was made by the National Museum to take the sculpture collection away from there and to use the Wilanów Orangery as a venue for exhibiting Baroque art (Fijałkowski, 1973, p. 199). Fijałkowski 1975, p. 70).

3. THE EXISTING STATE OF THE ORANGERY GARDEN AND THE GARDEN IN FRONT OF THE FIG HOUSE

Assessing the current state of the gardens in front of the Orangery and the Fig House, it should be noted that, despite many transformations, they have retained the essential elements of their historic layout, with the historic substance surviving to a greater extent in the Orangery Garden than in the garden in the Fig House. From the 18th century composition of the study area, the proportions and scale of the gardens,

as originally described, have survived, as well as their architectural dominant in form of the (rebuilt) Orangery. Among the relics of the 19th century, the 'Italian view' still remains with the dome of St Anne's Church, the ceramic fence with gate and the fountain in front of the Orangery (possibly derived from the implementation of the designs of Franciszek Maria Lanci in this area). Relatively few traces have survived of the features designed by Zygmunt Hellwig and the forms designed between 1946 and 1962 by Gerard Ciolek, including the extensive sunken garden with axially located brick stairs; fragments of paving slabs and the layout of the beds are the clearest surviving elements in this area. The garden in front of the Fig House, on the other hand, still has the concrete pool with fountain designed by Ciolek. Some of the planting from the times of the post-war arrangement has also survived — for example, the Italian poplars at the entrance to the garden in front of the fig house and the yew trees, visible on many archive photographs from the 1960s.

The post-war change in the function of the Orangery and the Fig House, and the eventual removal of the open-air sculpture gallery from there, meant that the space partly lost the distinctive form given to it by Ciolek. The sculptures have been replaced by plants in pots and vases, the rhythmic planting from the 1960s has disappeared, the gravel surfaces in the orangery garden have been replaced by asphalt and the former 'Italian view' has been irreversibly altered by the construction of the monumental bell tower. Here the layout of the diagonal paths in the garden area in front of the Fig House and the squares with benches have been completely obliterated. Only fragments of flagstone paving remain around the concrete pool.

4. SUMMARY AND CONCLUSIONS

Gerard Ciolek's legacy in the form of numerous sketches, analyses, descriptions, projects and publications shows that he was well acquainted with the history of the part of the Wilanów Garden that was studied and was fully aware of its historic values. The degradation of the local gardens caused by warfare, the decision to create a sculpture garden in Wilanów, and the decision to give the reconstructed Orangery and Fig House new functions, were the premises for his decision to design this part of the

Wilanów Garden in new forms, but well integrated into the historic surroundings.

The analysis of Ciolek's designs for the Orangery Garden and the garden in front of the Fig House showed that they are distinguished by many features attributed by researchers to modernist gardens: geometrization of the plan, introduction of both geometrized (Ill. 5C) and free plant arrangements (Ill. 6 C, Ill. 7B, Ill. 8A), miniaturization of the composition (especially in the case of the garden in front of the Fig House), presence of rhythmic arrangements (Ill. 5C, Ill. 7B, Ill. 8B), axial positioning of the main accents (Ill. 8B), use of modern materials (reinforced concrete construction of the pool in the garden in front of the Fig House), presence of perennial beds. It seems that while the designs for the Orangery Garden, created in general outline in the 1940s, were mainly set in the aesthetics of pre-war Modernism, the designs for the garden in front of the Fig House, especially the later ones, including the finally implemented design of 1962, represent Socialist Modernism.

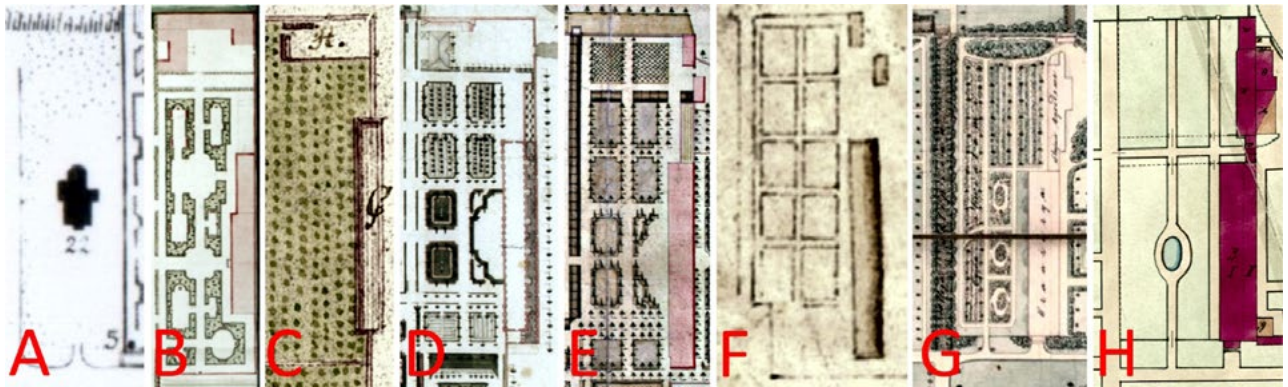
The design solutions by G. Ciolek are much more clearly visible today in the Orangery Garden than in the garden in front of the Fig House, which has been heavily degraded. Its few relics are a concrete pool and single trees, especially Italian poplars. Due to their state of preservation, both of these sites are in need of restoration work, which would need to consider:

- the possibility of a stronger link between the Orangery and Fig House and the gardens in front of them, including the restoration of the original function of the Fig House (after the necessary analyses of the historic value and function of this building);
- highlighting the design ideas of Gerard Ciolek for the part of the Wilanów Garden examined, respecting the relics of earlier periods;
- referring to the forms and material solutions designed by Gerard Ciolek in the study area (including vegetation, paving, minor architectural features);
- the possibility of returning this part of the Wilanów Garden to use as a sculpture garden (temporary exhibitions or permanent display). The recent exhibiting of the sculpture, Centurion, by Igor Mitoraj here indicates an attempt to refer to this tradition.



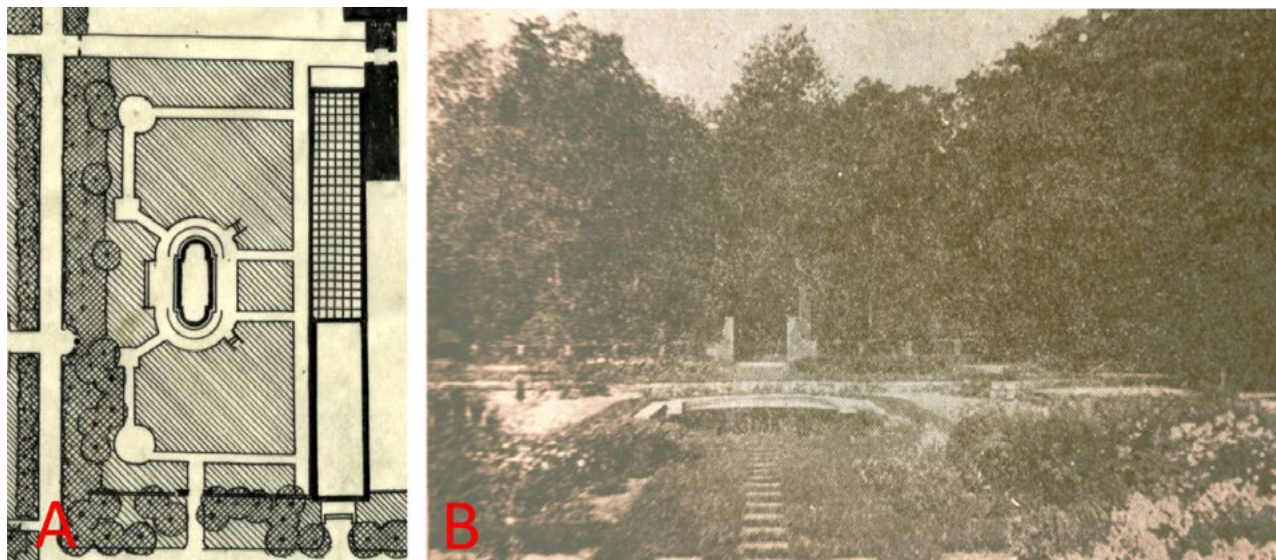
III. 1. Location of the Orangery Garden and the garden in front of the Fig Tree Conservatory (Fig House) in the context of the central part of the Wilanów Garden. By Dorota Sikora, based on Google Maps

II. 1. Lokalizacja ogrodu oranżeriowego i ogrodu przed figarnią na tle części centralnej Ogrodu Wilanowskiego. Opracowanie: D. Sikora, na podstawie Mapy Google.



III. 2. Analysis of the developmental phases of the Orangery Garden and the garden in front of the Fig House: A — 1682, B — 1730, C — 1747, D — 2nd half of the 18th c., E — ca. 1793, F — 1807, G — before 1857, H — 2nd half of the 19th c. By Dorota Sikora, based on archival maps.

II. 2. Analiza faz rozwojowych ogrodu oranżeriowego i ogrodu przed figarnią: A — 1682 r., B — 1730 r., C — 1747 r., D — 2. poł. XVIII w., E — około 1793 r., F — 1807 r., G — przed 1857 r., H — 2. poł. XIX w. Opracowanie: D. Sikora, na podstawie map archiwalnych.



Ill. 3. A — layout of the orangery garden according to Z. Hellwig's design, state in 1948; B — photo of the Orangery Garden from ca. 1930 (B).

Il. 3. A — rozplanowanie ogrodu oranżeriowego według projektu Z. Hellwiga, stan w 1948 r.; B — fotografia ogrodu oranżeriowego z ok. 1930 r.

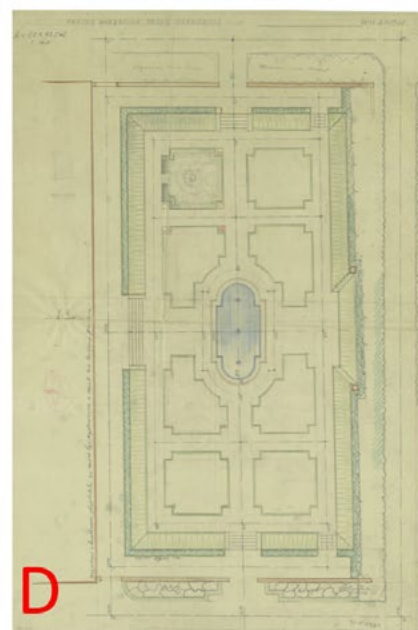
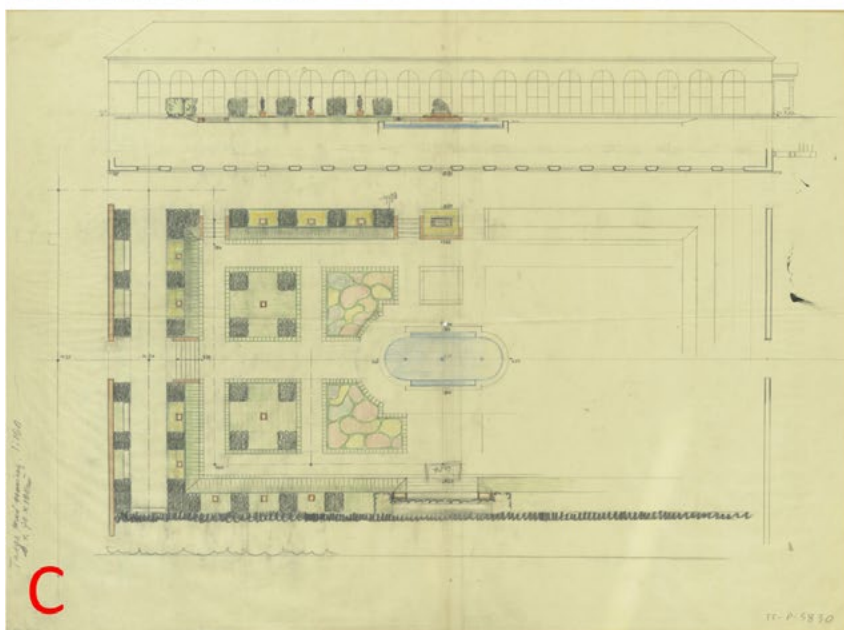
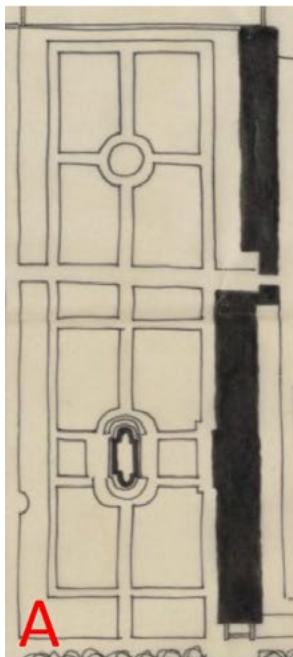
Source / Źródło: A — <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed: 20.06.2024); B — Hellwig, Z. (1978), *Byliny w parku i ogrodzie*, Warszawa: PWR i L, p. 266.



Ill. 4. The Orangery after the fire, 1955.

Il. 4. Spalona oranżeria, 1955.

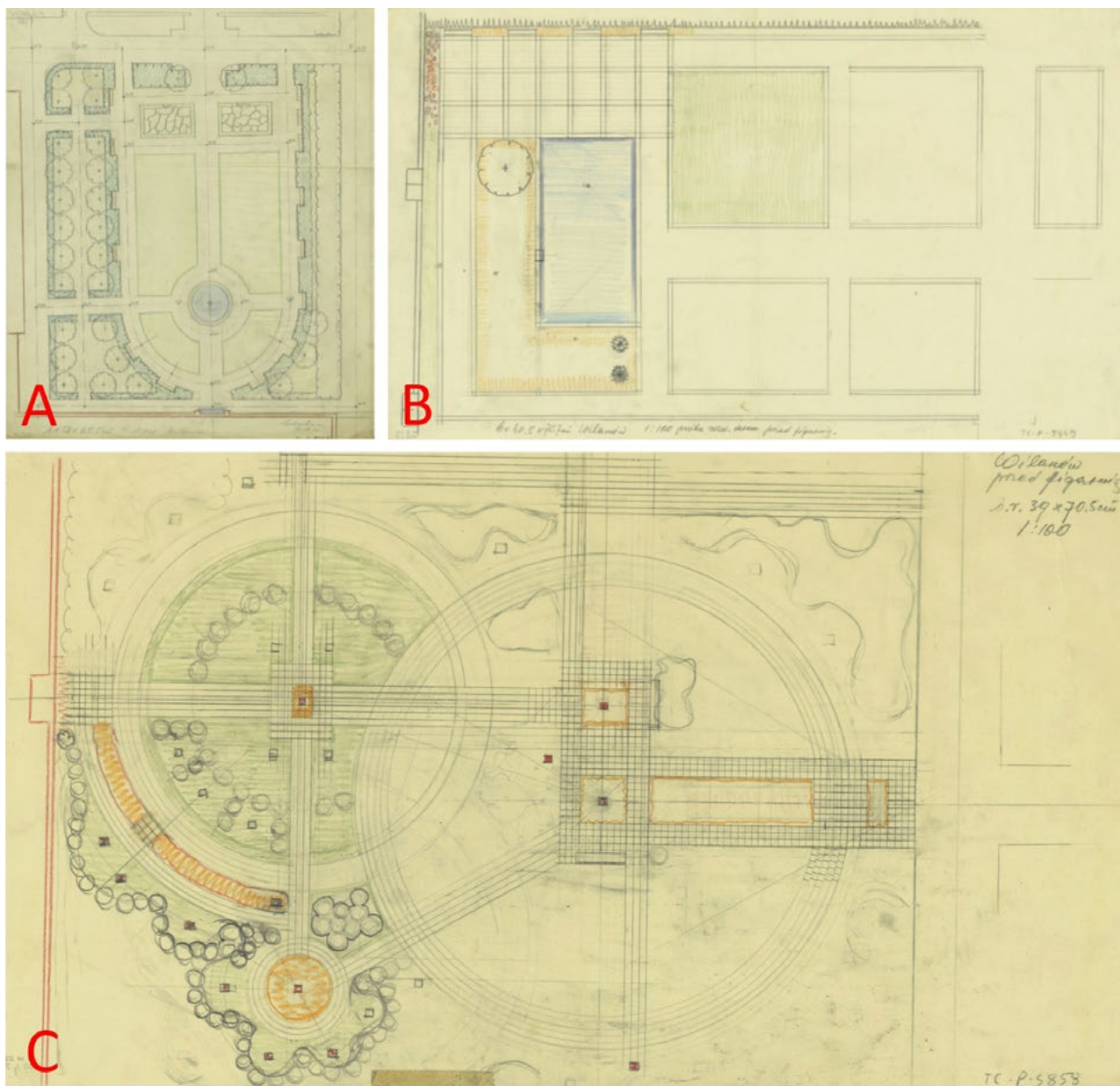
Source / Źródło: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed: 20.06.2024).



Ill.5. Orangery Garden: A — design by G. Ciołek, 1946 (unimplemented version), B — implementation works, 1960, C — design by G. Ciołek, 1960, (version carried out), D — design by G. Ciołek, 1960 (unimplemented version).

Il. 5. Ogród oranżeriowy: A — projekt G. Ciołka, 1946 r. (wariant niezrealizowany); B — prace realizacyjne, 1960 r.; C — projekt G. Ciołka, 1960 r. (wariant zrealizowany); D — projekt G. Ciołka, 1960 r. (wariant niezrealizowany).

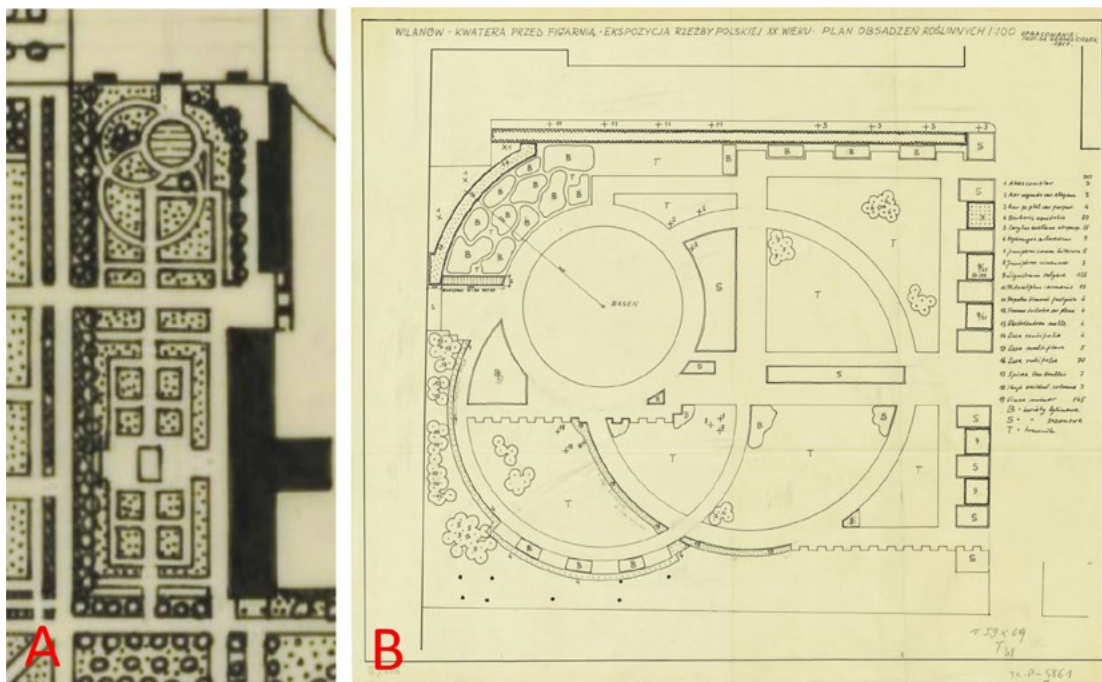
Source / Źródło: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed: 20.06.2024).



III. 6. Designs by G. Ciołek for the garden in front of the Fig House, 1960. Unimplemented A, B, and C variants.

II. 6. Projekty G. Ciołka dla ogrodu przed figarnią, 1960 r. A, B, C — warianty niezrealizowane.

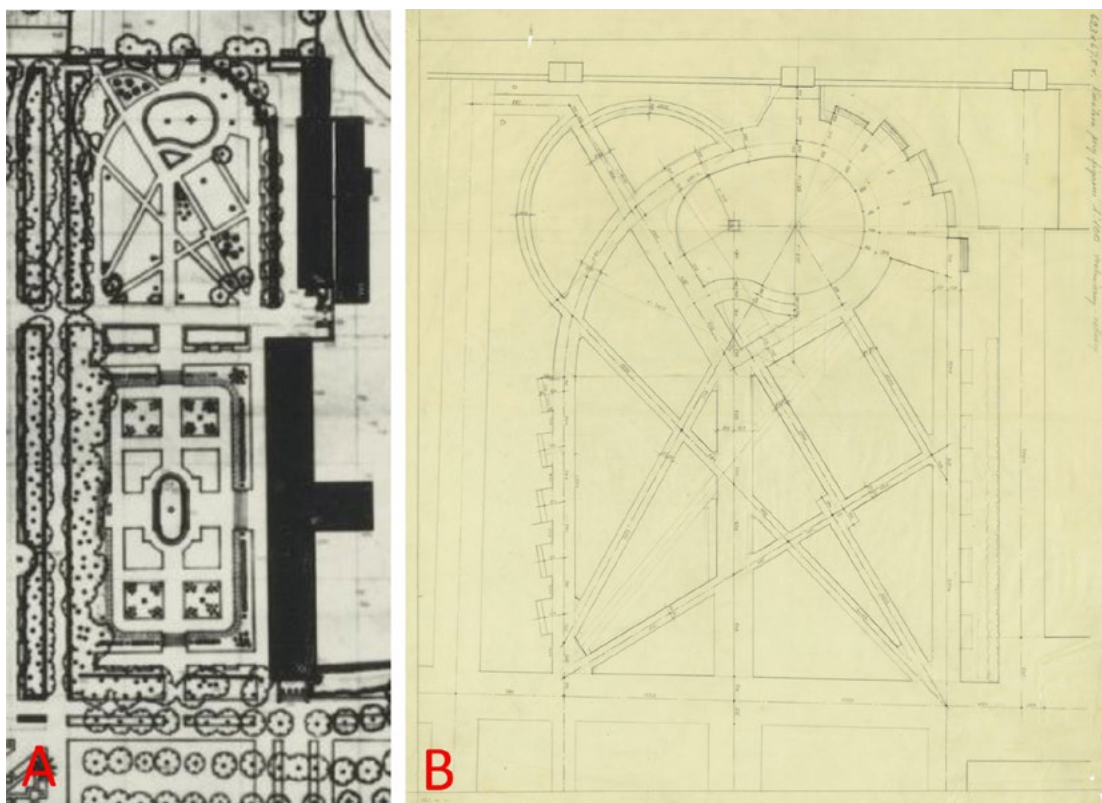
Source / Źródło: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed: 20.06.2024).



Ill. 7. A — Plan of Wilanów Garden with the one of the variants of the garden in front of the Fig House, 1961, (fragment), B — design by G. Ciołek for the garden in front of the Fig House, 1961, (unimplemented).

Il. 7. A — projekt G. Ciołka dla ogrodu z jednym z wariantów ogrodu przed figarnią, 1961 r. (fragment); B — projekt G. Ciołka dla ogrodu przed figarnią, 1961 r. (niezrealizowany).

Source / Źródło: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed: 20.06.2024).



Ill. 8. A — Plan of Wilanów Garden with the final layout of the garden in front of the Fig House, 1962, (fragment), B — design by G. Ciołek for the garden in front of the Fig House (implemented), 1962.

Il. 8. A — plan ogrodu w Wilanowie z zaznaczonym ostatecznym rozplanowaniem ogrodu przed figarnią, 1962 r. (fragment); B — projekt G. Ciołka dla ogrodu przed figarnią (zrealizowany), 1962 r.

Source / Źródło: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/szukaj?szukaj=Wilan%C3%B3w&strona=17> (accessed 20.06.2024).



Ill. 9. Orangery Garden, as seen in 2024. Photo by D. Sikora.

Il. 9. Ogród oranżeriowy, stan w 2024 r. Fot. D. Sikora.



Ill. 10. Garden in front of the Fig House. State in 2024. Photo by D. Sikora.

Il. 10. Ogród przed figarnią, stan w 2024 r. Fot. D. Sikora.

1. WSTĘP

Gerard Ciołek, autor powojennego projektu rewaloryzacji ogrodu w Wilanowie, stwierdził: *Zarówno wyniki analizy materiału historycznego, jak i badania obiektu w terenie oraz ocena zachowanych reliktyw wskazują na ogród Wilanowski jako na organizm złożony, na którego obecną postać składa się kilka epok stylowych* (1962b, s. 4). Projektant dopisał do historii rozwoju tego obiektu nową kartę, realizując tu jeden z pierwszych na ziemiach polskich kompleksowych projektów rewaloryzacji zabytku sztuki ogrodowej. Podjęte przez niego działania, oparte na naukowych podstawach, miały niespotykany w tamtych czasach rozmach, a on sam określił Wilanów jako *warsztat doświadczalny* (Ciołek, 1962a, s. 86).

Ciołek dał się poznać w Wilanowie nie tylko jako sprawny konserwator wybitnego dzieła sztuki ogrodowej, ale też jako architekt projektujący zgodnie z duchem epoki, w której toczyło się jego życie zawodowe, czego dowodzą między innymi projekty jego autorstwa dla ogrodu oranżeriowego oraz ogrodu przed figarnią, zachowane w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Ich analiza daje możliwość poznania nie tylko jego warsztatu projektowego, ale również motywów, form, rozwiązań materiałowych typowych dla ogrodów modernistycznych.

1.1. Cel i zakres pracy

Jak zauważyła Agata Zachariasz, Gerard Ciołek to wybitna postać w polskim konserwatorstwie, o bogatym dorobku naukowym i twórczym (2019, s. 45). Celem badań zaprezentowanych w niniejszym artykule jest przeanalizowanie mniej znanej części jego spuścizny, na którą składają się projekty wykonane dla ogrodu Wilanowskiego, utrzymane w stylach mu współczesnych: w nurcie kontynuacji modernizmu przedwojennego oraz w nurcie modernizmu powojennego zwanego w Europie Środkowej modernizmem socjalistycznym (Socialist Modernism), a w Polsce socmodernizmem (Obrębska, 2022, s. 10, 14). Celem badań jest także stwierdzenie, czy efekty realizacji tych projektów są nadal czytelne.

Zakres rzeczowy badań obejmuje:

- analizę literatury przedmiotu w trzech zakresach: rozpoznania cech charakterystycznych ogrodów modernistycznych, historii przemian ogrodu Wilanowskiego oraz sylwetki Gerarda Ciołka jako konserwatora i projektanta ogrodów;
- analizę faz rozwojowych ogrodów przy oranżerii i przy figarni, których relikty stanowiły tło dla dokonań projektowych Gerarda Ciołka;
- analizę projektów autorstwa Gerarda Ciołka dla ogrodów przy oranżerii i przy figarni w Wilanowie;

- stwierdzenie, na ile ślady modernistycznej myśli projektowej Ciołka są nadal czytelne w analizowanym obszarze.

Zakres terytorialny przeprowadzonych badań obejmuje fragment ogrodu Wilanowskiego w postaci ogrodów przed oranżerią i przed figarnią.

Zakres czasowy przeprowadzonych badań dotyczy okresu od 1692 roku — od czasu pierwszych działań Jana III Sobieskiego, mających na celu powiększenie ogrodu Wilanowskiego od północy o tereny obecnych ogrodów przed oranżerią i figarnią — po czasy współczesne. W sposób szczególny zwrócono uwagę na lata 1944–1962, kiedy Gerard Ciołek projektował ogrody przed figarnią i oranżerią oraz kiedy trwały na ich podstawie prace realizacyjne.

1.2. Materiały i metody

Badania przebiegały w kilku powiązanych ze sobą etapach. W pierwszym etapie prac przeprowadzono kwerendę archiwalną, mającą na celu ustalenie faz rozwojowych ogrodów przed oranżerią i przed figarnią. Dotyczyła ona zarówno projektowych dokonań Gerarda Ciołka, jak i wcześniejszych faz rozwojowych tego obszaru. Tak założony jej zakres czasowy umożliwił pełną ocenę decyzji projektowych i konserwatorskich Ciołka, w tym tych dotyczących zastosowania rozwiązań współczesnych w ogrodzie historycznym.

Następnie poddano analizie projekty Gerarda Ciołka z lat 1944–1962 dla ogrodów przed oranżerią i figarnią (w wielu przypadkach wariantowe). Czas, w jakim toczyły się prace projektowe i realizacyjne, a przede wszystkim cechy charakterystyczne projektowanych ogrodów pozwoliły zaliczyć je do kategorii ogrodów modernistycznych. Posłużono się tu, jako materiałem referencyjnym, ustaleniami innych badaczy odnoszącymi się do cech ogrodów modernistycznych (Majdecki, 1981, s. 733–788; Bogdanowski, 2000, s. 181–187; Faryna-Paszkiewicz, 2001, s. 377–388; Rylke, 2022, s. 195–223), a także charakterystyką ogrodów pierwszej połowy XX wieku opracowaną przez samego Gerarda Ciołka i zamieszczoną w publikacji *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce* (1955, s. 197–203). Zgodnie z tymi ustaleniami wyróżnikami ogrodów modernistycznych są między innymi:

- geometryzacja planu;
- synteza stylu architektonicznego i krajobrazowego, przejawiająca się we wprowadzaniu na funkcjonalnie rozplanowanym terenie swobodnych układów roślinnych;
- tendencja do miniaturowych rozwiązań krajobrazowo-architektonicznych;

- obecność układów rytmicznych, asymetrycznych zestawień, kontrast zespołów i grup;
- osiowe ustawienie głównych akcentów (bez wprowadzania układów symetrycznych);
- rozmycie granic ogrodu, przenikanie przestrzeni ogrodowej i obiektów architektonicznych oraz ich wnętrza;
- stosowanie nowoczesnych materiałów budowlanych, w szczególności wyrobów betonowych i żelbetu obok tradycyjnych: kamienia, drewna, ceramiki, kutego żelaza;
- stosowanie nawierzchni z płyt kamiennych zagłębionych w murawie;
- obecność rabat bylinowych, bogata oprawa roślinna basenów, obecność pnączy.

Analizując rozwiązania projektowe Ciołka dla ogrodów przy figarni i oranżerii zwrócono szczególną uwagę na obecność w nich powyższych cech.

Ostatnim etapem badań była wizja terenowa, mająca na celu stwierdzenie, na ile rozwiązania projektowe dla ogrodów przed oranżerią i figarnią autorstwa Gerarda Ciołka są dziś czytelne oraz czy zachowały się relikty wcześniejszych faz. Wyniki badań i analiz podsumowano wnioskami.

1.3. Przegląd literatury

Przegląd literatury obejmuje trzy zakresy tematyczne: ogrody modernistyczne, dokonania projektowe i konserwatorskie Gerarda Ciołka oraz fazy rozwojowe ogrodu Wilanowskiego.

Pojęcie modernizmu w architekturze i sztuce było definiowane przez wielu autorów. Na potrzebę architektury krajobrazu jego definicję opracowali Anna Mitkowska i Marek Siewniak (1998, s. 144). W doprecyzowaniu ram czasowych tego nurtu pomocny był tekst Klaudii Obrębskiej, w którym wskazała, że pierwsze powojenne realizacje, aż po rok 1949 *stanowiły niejako kontynuację zdobyczy przedwojennego modernizmu* (2022, s.10). Jak pisze autorka był to okres koncentracji na odbudowie, ale też czas burzliwych debat prowadzonych między „zabytkowiczami” a „modernistami”. Natomiast pojęcie i ramy czasowe socmodernizmu na ziemiach polskich (1956–1989) wprowadził do dyskursu naukowego Adam Miłobędzki (1994, s. 122).

Modernizm w polskiej sztuce ogrodowej stanowi przedmiot rozważań wielu autorów. Jego cechy charakterystyczne, przykłady zastosowania i najważniejszych twórców omówili w swoich publikacjach Longin Majdecki (1981), Anna Mitkowska i Marek Siewniak (1998, s. 144), Janusz Bogdanowski (2000, s. 181–187), Hanna Faryna-Paszkiewicz (2001, s. 377–388), Jan Rylke (2022, s. 195–223). Wybrane, czołowe przykłady modernistycznych ogrodów

polskich i zagranicznych zaprezentowała Agata Zachariasz (2010, s. 46–56). Dorota Sikora scharakteryzowała małą architekturę lat 50. i 60. XX wieku (2012, s. 32–50), a także przedstawiła przyczyny degradacji ogrodów socmodernistycznych (2022, s. 148–153). W ramach przeglądu literatury zapoznano się również z publikacjami samego Gerarda Ciołka, który jako bezpośredni obserwator i współtwórca tego nurtu, omówił cechy ogrodów pierwszej połowy XX wieku, w tym ogrodów modernistycznych (1954, s. 265–274; 1955, s. 197–198).

Twórczy dorobek Gerarda Ciołka rozpoznano w oparciu o kilka pozycji. Za jedną z kluczowych uznano publikację Marty Jankowskiej (1981) omawiającą zawodową sylwetkę Profesora — przede wszystkim jako badacza i konserwatora ogrodów zabytkowych. Jej cenne uzupełnienie stanowi tekst Agaty Zachariasz (2019, s. 41–54), zamieszczony w katalogu wystawy wybranych prac Ciołka, prezentowanych w 2019 roku na Politechnice Krakowskiej. Autorka podkreśla wszechstronność zainteresowań Ciołka, od zagadnień dotyczących historii i konserwacji zabytkowej zieleni, przez regionalizm w budownictwie i osadnictwie wiejskim, po planowanie przestrzenne, ochronę krajobrazu i ochronę przyrody. Wielu dotychczas nieznanych informacji o życiu zawodowym i dokonaniach twórczych Profesora dostarczyło monumentalne dzieło jego syna — Macieja Ciołka — zatytułowane *Gerard Ciołek i Przyjaciele* (2019).

Publikacjami, które zawierają najwięcej informacji o analizowanej części ogrodu Wilanowskiego są artykuł Jacka Kuśmierskiego (2021, s. 253–263), w którym omawia kształtowanie się zaplecza ogrodniczego ogrodu w Wilanowie w połowie XIX wieku, a także cykl tekstów popularyzatorskich tego samego autora poświęcony wilanowskiej kolekcji cytrusów, zamieszczony na stronie internetowej Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (https://www.wilanow-palac.pl/pasaz/parki_i_ogrody, dostępne: 13.09.2024). Z kolei zagospodarowanie analizowanego terenu przed założeniem tu ogrodu opisuje Piotr Szpanowski w książce *Warstwy krajobrazu klucza wilanowskiego* (2015, s. 32–35). Na potrzeby niniejszego artykułu sięgnięto również po pierwszą publikowaną monografię Wilanowa autorstwa Wojciecha Gersona i Hipolita Skimborowicza (1877, s. 91), podkreślającą ogromną wartość tutejszych kolekcji roślin egzotycznych, wynikającą z obecności w niej egzemplarzy roślin z czasów Sobieskiego. Zapoznano się również z wybranymi artykułami z czasopisma *Ogrodnik Polski* w związku z poszukiwaniem informacji o zasadach budowy i funkcjonowania wilanowskiej figarni (*Odpowiedzi*, 1891,

s. 432, Sticha, 1883, s. 576), a także z książką Zygmunta Hellwiga *Byliny w parku i ogrodzie*, który zaprojektował w latach 30. XX wieku ogród przed wilanowską oranżerią, a w przywołanej publikacji zamieścił jego fotografię (1978, s. 266).

2. WYNIKI

2.1. Historia miejsca do 1939 roku

Rejon, w którym dziś znajdują się oranżeria i figarnia, stanowił w XVII wieku teren dawnego cmentarza przykościelnego, z centralnie usytuowanym drewnianym kościołem (il. 1A), powstałym w 1603 roku (Szpanowski, 2015, s. 35). W 1692 roku Jan III Sobieski rozpoczął powiększanie ogrodu Wilanowskiego od północy o tereny kościelne, przenosząc kościół nieco dalej na wschód (Sygowska, 2013). Działania te kontynuowała Elżbieta Sieniawska (Cydzik, Fijałkowski, 1975, s. 26). W latach 20. XVIII wieku obszar przyszłych ogrodów oranżeriowego i przy figarni oddzielony był od reszty ogrodu Wilanowskiego „lipiną” (prawdopodobnie szpalerem) i obsadzony częściowo drzewami owocowymi (Fijałkowski, b.d., s. 205). Pierwszym obiektem budowlanym związanym z rezydencją, który się tu pojawił, był dom ogrodnika. Wzniesiono go w początkach XVIII wieku, w miejscu zbliżonym do lokalizacji dzisiejszej figarni i ogrodu przed nią (il. 1B). Jego budowa zapoczątkowała trwającą do dziś tradycję lokalizowania w tym obszarze obiektów związanych z zapleczem ogrodniczym ogrodu Wilanowskiego.

Do dalszych przekształceń w tym rejonie doszło około 1747 roku, kiedy Jan Zygmunt Deybel, działając na zlecenie Marii Zofii i Augusta Czartoryskich, zbudował tu pomarańczarnię, zwaną też Wielką Oranżerią (Fijałkowski, 1973, s. 70). Od zachodu do niej została dostawiona nieco mniejsza budowla — najprawdopodobniej była to cieplarnia (Dudek, Zawadzka-Roman, 1988, s. 33). Przed pomarańczarnią i cieplarnią założono kwaterowy ogród (il. 1D, 1E, 1F), który powiązano osiowo z północnym skrzydłem pałacu. O ogrodzie tym wspominał w swoim pamiętniku w 1791 roku inflancki podróżnik Fryderyk Schulz: *Miejsce przed cieplarniami zajmują wszelkiego rodzaju kwieciste rabaty, na sposób francuski narysowane* (Dudek, Zawadzka-Roman, 1988, s. 33).

Omawiany obszar ponownie przekomponowano w pierwszej połowie XIX wieku. W 1811 roku Chrystian Piotr Aigner, działając na zlecenie Stanisława Kostki Potockiego (a prawdopodobnie i przy jego współudziale), przebudował osiemnastowieczną oranżerię, znacznie ją skracając (o około 1/3) i dobudował do niej od wschodu czterokolumnowy

portyk koryncki, wyeksponowany od strony nowo powstałej, krajobrazowej części ogrodu Wilanowskiego. W zbliżonym czasie likwidacji uległ barokowy 10-kwaterowy ogród przed oranżerią. W jego miejscu założono trzy nowe kwatery z centralnie umieszczonymi niewielkimi klombami. Resztę terenu wypełniły wydłużone pasma rabat obsadzonych częściowo drzewami. Całość tej kompozycji domknęło od zachodu zadrzewienie w formie owalnego klombu (il. 1G).

Do dalszych przekształceń w omawianym rejonie doszło w połowie XIX wieku z inicjatywy Aleksandry i Augusta Potockich. Na ich zlecenie Franciszek Maria Lanci częściowo przeprojektował teren wilanowskiego „ogrodnictwa”, a jednym z jego pierwszych zadań była przebudowa dawnej stajni ogrodowej (Szpanowski, 2015, s. 61), do której od południa dobudował figarnię. Brak jest przekazów ikonograficznych, pokazujących jak figarnia wilanowska wówczas wyglądała, ale w prasie ogrodniczej z drugiej połowy XIX wieku zachował się jej pośredni opis:

(...) Figi, a także słodkie migdały mogą się udać u nas jedynie sadzone w odpowiednich budynkach, figarniami zwanych, których okazy widzieć można w Wilanowie, Opolu, Sucheju nad Pilicą, w Łazienkach itp. Są to szopy murowane, z tylną ścianą wysoką, a przednią niską, zwrócone ku południowi i pokryte belkami, niby krokwiami, na których się układa okna w szklarniach. W dole od 2-4' głębokości sadi się figi z wyborowych wczesnych odmian (...), w odległości 8-12'. Rosną tu one swobodnie, cięte, o ile gałęzie są zbyt gęste lub suche, a na zimę zabezpiecza się je przez odjęcie liści, nakrycie dachu okiennicami i na wierzch łęcinami, liśćmi, nawozem itp. W czasie odwilży szopę się przewietrza (...) (Odpowiedzi, 1891, s. 432).

Zadaszenie wilanowskiej figarni na lato zdejmowano, o czym świadczą lotnicze zdjęcia Wilanowa z lat 20. XX wieku. W podobny sposób funkcjonowała figarnia Władysława Branickiego w jego podkijowskich dobrach: *Figarnia znacznej wielkości znajduje się w dobrach hr. Władysława Branickiego, w parku sieniawskim, w gub. kijowskiej. Okna tylko z przodu, 5 łokci wysokie, dach pochyły, na lato do rozbierania, z belek i desek złożony* (Sticha, 1883, s. 576).

W wilanowskiej figarni przechowywano bardzo cenne okazy roślin, między innymi trzy stare okazy morwy, których posadzenie przypisywano Janowi III Sobieskiemu (Skimborowicz, Gerson, 1877, s. 91), w związku z czym budynek ten nazywano też morwiarnią (Kuśmierski, b.d.). Z kolei w oranżerii przechowywano w XIX wieku między innymi drzewka pomarańczowe, cytrynowe oraz granaty „niezwy-

klej grubości”, które *dwieście lat temu, oczy bohatera spod Wiednia cieszyć mogły* (Skimborowicz, Gerson, 1877, s. 91). Pomiędzy figarnią a oranżerią Lanci wznosił ceglana bramę, zwieńczoną pergolą (Sygowska, 2013), która dzięki takiej formie architektonicznej zyskała charakter lokalnego punktu widokowego z widokiem na ogród oranżeriowy i ogród przed figarnią.

W okresie międzywojennym, pomimo trudnej sytuacji finansowej, właścicielom Wilanowa udało się zachować, a nawet rozbudować, kolekcję roślin oranżeriowych, a pozostałe po poprzednich właścicielach wiekowe okazy traktowano jako „pamiątkową osobliwość” (Kuśmierski, b. d.). W związku z tym po 1926 roku zmodernizowano wilanowską oranżerię (Kuśmierski, b.d.), czemu towarzyszyło przekomponowanie ogrodu przed nią według projektu Zygmunta Hellwiga. Przestrzeń ta uzyskała charakter ogrodu skalnego, nazywanego również kwiatowym (Ciołek, 1962b, s. 5). Sam Hellwig określał go jako kolekcyjny (Hellwig, 1978, s. 266).

Oranżeria i figarnia zostały zniszczone we wrześniu 1939 roku — spłonęły w trakcie nalotu niemieckich sił powietrznych na Warszawę (Kuśmierski, b.d.) (il. 4). Zniszczeniu uległa również kolekcja przechowywanych w nich roślin, co w swoim powojennym opracowaniu opisał Gerard Ciołek: *W przedłużeniu oranżerii, w kierunku zachodnim, stoją mury zrujnowanej cieplarni (figarni), w której rosły do 1939 roku wiekowe krzewy moreli, brzoskwiń i winorośli. Jeden z krzewów winorośli, niebywałych rozmiarów, według miejscowej tradycji, pochodził z czasów Sobieskiego. Wszystkie te rośliny uległy zniszczeniu przez brak opieki ze strony przymusowego niemieckiego zarządcy majątku* (Ciołek, 1947, s. 15). Po 1939 roku zlikwidowany został również ogród kwiatowy przed oranżerią.

2.2. Ramy formalne i organizacyjne powojennej rewaloryzacji ogrodu Wilanowskiego

Dobra wilanowskie zostały znacjonalizowane na mocy dekretu PKWN z 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, 1944). W styczniu 1945 roku pałac wraz z ogrodem przejęło Muzeum Narodowe (Szpanowski, 2015, s. 70), intensyfikując proces konserwacji tego założenia, rozpoczęty jeszcze przed wojną. Ówczesna odbudowa ogrodu Wilanowskiego wpisana była w specyficzną, właściwą dla epoki politykę społeczno-kulturalną ówczesnych władz. Jak zauważono w artykule z *Życia Warszawy* z 1949 roku: *Odbudowa Wilanowa jest fragmentem ogólniejszej akcji Ministerstwa Kultury i Sztuki, mającej wciągnąć zabytkowe ogrody do programu*

upowszechniania kultury. Pod tym kątem widzenia prowadzone są prace konserwatorskie w Nieborowie, Arkadii, Puławach, Starym Otwocku, Łańcutcie, a projektowane w Młocinach, Jabłonnej, Wolborzu (...), Rogalinie (...) i w Białymstoku. Tak pojęty i realizowany program stwarza sieć ośrodków ogrodowych, gdzie szerokie rzesze pracownicze, obok wypoczynku i rozrywki, znajdą obraz ścisłego zespolenia piękna natury z pięknem sztuki (Wilanów w dawnej krasie..., 1949).

Stan ogrodu Wilanowskiego po zakończeniu II wojny światowej oceniany był jako zły. Przyczyn degradacji upatrywano przede wszystkim w zniszczeniach wojennych z lat 1939 i 1944, a także w braku ciągłości pielęgnacji, w wyniku czego *zatraciły się walory kompozycyjne i architektoniczne założenia, zarosły wody, popadły w ruinę budowle ogrodowe i pomniki* (Ciołek, 1947, s. 1). O rewaloryzacji tego obiektu zaczęto myśleć jeszcze w trakcie wojny. Jak wspominał Gerard Ciołek: *Jesienią 1942 roku otrzymałem od ówczesnych właścicieli Wilanowa, Beaty i Adama hr. Branickich, zlecenie wykonania wstępnych studiów i szkicowego projektu rekonstrukcji ogrodu (...)* (Ciołek, 1947, s. 1). Projekt rewaloryzacji ogrodu Wilanowskiego opracowany przez Ciołka oparty był na naukowych podstawach, a analizy materiałów archiwalnych, które stały się podstawą dla rozwiązań projektowych, zostały przeprowadzone w latach 1942–1944 (Ciołek, 1962b, s. 1). Rysunki pomiarowe ogrodu, analizy i projekty, które wówczas powstały, uległy w większości zniszczeniu w trakcie Powstania Warszawskiego (Ciołek, 1947, s. 3). We wrześniu 1946 roku, na zlecenie Muzeum Narodowego oraz Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, Ciołek ponownie przystąpił do prac nad dokumentacją projektową dla ogrodu Wilanowskiego (Ciołek, 1947, s. 3), odtwarzając z roboczych szkiców i dostosowując do nowych realiów ustalenia poczynione kilka lat wcześniej.

Główne założenia rewaloryzacji dla ogrodu Wilanowskiego sformułowano w 1947 roku, natomiast prace realizacyjne przebiegały w dwóch zasadniczych fazach: w latach 1948–1950, a następnie po 1960 roku (Ciołek, 1962b, s. 9). Główne ich nasilenie miało miejsce w latach 1962–1964 (Cydzik, Fijałkowski, 1975, s. 88), a w niektórych obszarach kontynuowano je w kolejnych dziesięcioleciach.

2.3. Ogród przy oranżerii

W połowie lat 40. XX wieku ogród oranżeriowy był silnie zdegradowany, a jego historyczne rozplanowanie nie było czytelne. Zniszczona była też sama oranżeria: *Z dawnej oranżerii ciągnącej się na długości 72 m pozostały mury mniej niż połowy (32*

m), reszta urządzona została jako niska szklarnia o drewnianej konstrukcji (Ciołek, 1947, s. 15). G. Ciołek w następujący sposób opisał powojenny stan tej części ogrodu Wilanowskiego: *Zmianom uległo natomiast pasmo północne, położone przy oranżerii i figarni, w których zachowały się ślady ogródka skalnego, urządzonego przez Zygmunta Hellwiga około 1930 roku* (Ciołek, 1962b, s. 5). Z wcześniejszego rozplanowania przetrwał jedynie ozdobny basen, wywodzący się najprawdopodobniej z dzieła wietnastowiecznej fazy tego ogrodu.

Projekt zagospodarowania ogrodu przy oranżerii, którego autorem był G. Ciołek, ewoluował w czasie. Pierwsze szkice projektowe wykonał jeszcze dla Branickich w 1944 roku. Uległy one zniszczeniu w czasie Powstania Warszawskiego. Autor odtworzył je w 1946 roku, tym razem na zlecenie Muzeum Narodowego (il. 5A). Na tym etapie projektant uważał, że ogród oranżeriowy powinien służyć jako teren pomocniczy dla gospodarki ogrodowej, urządzony jednak w oparciu o istniejący basen i resztki ogródka skalnego (Ciołek, 1947, s. 15). Do realizacji jego projektu jednak wówczas nie doszło.

Do tematu zagospodarowania analizowanej części ogrodu Wilanowskiego powrócono w początkach lat 60. XX wieku, w związku z zakończeniem odbudowy oranżerii i otwarciem w niej 20 lipca 1961 roku Galerii Rzeźby Współczesnej (Muzeum Narodowe, b.d.). Projekt ogrodu oranżeriowego ponownie opracował Gerard Ciołek, zachowując zasadnicze elementy rozplanowania ze swojej wcześniejszej koncepcji i adaptując ją do nowej funkcji miejsca — ogrodu rzeźby. Propozycja projektowa Ciołka nie nawiązywała do istniejących tu w poprzednich epokach ogrodów, opierała się na nowych, wywodzących się z przedwojennego modernizmu formach ze względu na niezachowane na gruncie elementy dawnego (...) podziału oraz z uwagi na nowe przeznaczenie użytkowe — ekspozycji rzeźby (Ciołek, 1962a). Zaprojektowany przez Ciołka ogród oranżeriowy był kompozycją silnie zgeometryzowaną, kwaterową, osiowo powiązaną z oranżerią (osie zostały ukierunkowane na wybrane okna oranżerii). Jego zasadniczym elementem był centralnie usytuowany wgłębnik z trzema biegami ceglanych schodów oraz z basenem. Ważny element rozplanowania tego ogrodu stanowiły nawierzchnie. Ciołek proponował by były one żwirowe (Ciołek, 1961, s. 14), ramowane pasami betonowych płytek chodnikowych o wymiarach 35 × 35 cm (il. 5B).

Projekt ogrodu oranżeriowego został przygotowany w dwóch nieznacznie różniących się wariantach (obydwa z 1960 roku). W pierwszym z nich

(il. 5C) prostokątny wgłębnik przed oranżerią został otoczony pasmem trawnika z rytmicznie rozstawionymi na nim rzeźbami na postumentach, sytuowanymi naprzemiennie z krzewami ciętymi w kubiczne formy. Podobne, kubiczne formy krzewów miały ozdobić naroża czerech skrajnie usytuowanych kwater na dnie wgłębnika, a pośrodku nich miały stanąć rzeźby. Kwatery położone w bezpośrednim sąsiedztwie basenu planowano obsadzić nieregularnymi grupami bylin.

W drugim wariantcie ogrodu oranżeriowego (il. 5D) Ciołek proponował otoczenie wgłębnika żywopłotem o wysokości 1 m i ustawienie rzeźb w narożach kwater, w nawiązaniu do barokowych wzorców. Analiza późniejszych fotografii pokazuje, że ostatecznie w 1961 roku zrealizowano (z niewielkimi zmianami) wariant pierwszy (Ciołek, 1962a, s. 93).

W początkach lat 60. w oranżerii i przed nią wyeksponowano kolekcję rzeźb ze zbiorów Muzeum Narodowego (kilkadziesiąt w oranżerii i ponad dwadzieścia w ogrodzie). Były to dzieła wybitnych rzeźbiarzy tworzących w pierwszej połowie XX wieku: Xawerego Dunikowskiego, Henryka Kuny, Edwarda Wittiga, Aliny Szapocznikow, Konstantego Laszczki, Stanisława Kazimierza Ostrowskiego, Bolesława Biegasa i wielu innych (Ciołek, 1962, s. 93). Na fotografiach ogrodu oranżeriowego z tamtego okresu widoczne są między innymi *Dziewczyzna z jabłkiem* Henryka Kuny czy *Brzemienne* Xawerego Dunikowskiego (Wróblewska, 1961).

2.4. Ogród przy figarni

W pierwszych powojennych latach na terenie przed zrujnowaną figarnią funkcjonowała tymczasowa szkoła roślin z miejscem produkcji rozsady (Ciołek, 1947, s. 15). Decyzja z początku lat 60. o utworzeniu w Wilanowie ogrodu rzeźby spowodowała, że włączono w jego granice również ten obszar (Ciołek, 1961, s. 14). Został on sprzężony przez G. Ciołka wspólną osią kompozycyjną z ogrodem oranżeriowym.

Podobnie jak w przypadku ogrodu oranżeriowego, również dla ogrodu przed figarnią Ciołek wykonał kilka wariantowych projektów. Początkowe koncepcje były silniej osadzone w nurtach przedwojennego modernizmu (il. 5A, il. 6A), cechowała je symetria i silniejsze nawiązanie do konwencji, w jakiej został zaprojektowany ogród oranżeriowy. Kolejne wyróżniały się większą swobodą w doborze form, asymetrią i obecnością rozwiązań typowych dla socmodernizmu (il. 6B, 6C, 7B, 8B).

W pierwszej z wariantowych koncepcji (1946, il. 5A) Ciołek proponował, aby ogród przed figarnią

uzyskał formę silnie osadzoną w tradycji ogrodowej — prostokąta podzielonego na cztery kwatery przecinającymi się pod kątem prostym ścieżkami, z okrągłym placem pośrodku. Kolejne trzy koncepcje powstały w 1960 roku. Pierwsza z nich (il. 6A) nadal odznaczała się symetrią i ponownie zakładała kwaterowy podział ogrodu, tym razem z zamknięciem jego przestrzeni od strony kościoła półkolistą ścieżką. Na przecięciu głównych ścieżek Ciołek umieścił okrągły basen. Centralne wnętrza miały otoczyć masywy drzewostanu, ramowane strzyżonym żywopłotem. Ten wariant ogrodu również silnie nawiązywał do rozwiązań historycznych, głównie barokowych, ale także tych spotykanych w obiektach przedwojennego modernizmu.

Następne warianty były już znacznie nowocześniejsze, oparte na formach właściwych dla modernizmu powojennego. Druga z koncepcji z 1960 roku (il. 6B), chociaż nadal zakładała podział ogrodu na kwatery, ale był to już jednak podział asymetryczny, a kwatery, choć wszystkie miały formę prostokątów, były różnej wielkości. W układ ten Gerard Ciołek wpasował prostokątny basen oraz zadaszony pergolą plac. Trzecia z koncepcji, z 1960 roku (il. 6C), była niezwykle dynamiczna i opierała się na motywie trzech przenikających się kół różnej wielkości, których środki autor powiazał pasami nawierzchni. W centrum każdego z nich oraz na nieregularnych trawiastych placach, usytuowanych przy poprowadzonych po okręgach drogach, Ciołek zaprojektował postumenty pod rzeźby.

Kolejna koncepcja ogrodu przed figarnią powstała w roku 1961 (il. 7B). Ciołek ponownie zastosował tu motyw dróg poprowadzonych po okręgach i wpasował w ten układ kolisty basen. Pomysł ten był prawdopodobnie rozważany do realizacji, o czym świadczą wykonane na jego bazie projekty wykonawcze — drogowy oraz zieleni. To też jedyny projekt dla ogrodu przed figarnią, w którym można zapoznać się z preferencjami Ciołka co do doboru roślin. Warstwę drzew projektowanych reprezentowały tu: jodła kalifornijska *Abies concolor*, klon jesionolistny 'Elegans' *Acer negundo* 'Elegans', klon jawor 'Purpureum' *Acer pseudo-platanus* 'Purpureum' i topola Simona 'Fastigiata' *Populus simonii* 'Fastigiata'. Projektowane krzewy to: migdałek trójklapowy 'Plena' *Prunus triloba* 'Plena', mahonia pospolita *Berberis aquifolia* (*Mahonia auifolium*), leszczyna pospolita 'Atropurpurea' *Corylus avellana Atropurpurea*, hortensja drzewiasta *Hydrangea arborescens*, jałowiec pospolity 'Hibernica' *Juniperus communis* 'Hibernica', jałowiec chiński *Juniperus sinensis*, ligustr zwyczajny *Ligustrum vulgare*, jaśminowiec wonny

Philadelphus coronarius, rododendron japoński *Rhododendron molle*, róża stulistna *Rosa centifolia*, róża wielokwiatowa *Rosa multiflora*, róża czerwonołistna *Rosa rubifolia*, tawuła van Houttego *Spiraea vanhouttei*, żywotnik zachodni 'Columna' *Thuja occidentalis* 'Columna'. Spośród krzewinek wybrano barwinek pospolity *Vinca minor*. W skład szaty roślinnej ogrodu przed figarnią miały też wejść byliny i kwiaty jednoroczne, sadzone na prostokątnych lub nieregularnych rabatach. Dużą, wielogatunkową rabatę bylinową zaprojektowano w bliskim sąsiedztwie kolistego basenu. Pomimo tak wysokiego stopnia uszczegółowienia, projekt ten również nie został zrealizowany.

Ostatecznie ogród przy figarni zrealizowano (częściowo) według dokumentacji opracowanej przez Ciołka w roku 1962. Ten finalny projekt wyróżniał się niezwykle dynamicznym form, podkreślonym przez diagonalny układ dróg ogrodowych oraz dostosowanym do niego, równie dynamicznym sposobem rozmieszczenia ławek. W zachodniej części ogrodu projektant umieścił fontannę o zgeometryzowanej formie. Zachował się jej opis techniczny, umożliwiający poznanie rozwiązań preferowanych przez Ciołka dla tego typu elementów oraz technologii typowych dla powojennego modernizmu: *Basen wykonany jest z (...) betonu żwirowego 1:2:4 i składa się z płyty dennej grubości 40 do 50 cm oraz ścian bocznych wysokości 90 cm i grubości 40 cm (...)* (Ciołek, 1962c, s. 1). Woda miała być doprowadzona do niego przewodem wodociagowym, ułożonym na dnie zbiornika, pod warstwą żwiru i tryskać z dyszy pięcioma strumieniami na wysokość 5–6 m. Ciołek wydał również zalecenia odnośnie do sposobu wykończenia misy fontanny: *Wewnętrzne ściany basenu (bez dna) należy po zdjęciu szalowania zmłotkować w fakturę groszkowaną. Korona ścianek otrzymuje przykrycie z płyt piaskowcowych kwadratowych o wymiarach 5 × 50 × 50 cm, przycinanych na łukach w klin, osadzonych na zaprawie cementowej z dodatkiem preparatów wodoszczelnych (...). W odległości 5,5 m od fontanny (od dyszy), na osi głównej drogi ogrodowej należy osadzić w dnie basenu betonowy cokół pod rzeźbę, również młotkowany na groszek* (Ciołek, 1962c, s. 2). Ogród odizolowano od budynku figarni żywopłotem, co wiązało się z faktem, iż w ramach powojennej odbudowy zmieniono funkcję tego budynku (Cyzdik, Fijałkowski, 1975, s. 70).

Teren przed oranżerią i figarnią pełnił funkcję ogrodu rzeźby do początku lat 70. XX wieku, kiedy decyzją Muzeum Narodowego zabrano stąd kolekcję rzeźb i przeznaczono wilanowską oranżerię na miejsce ekspozycji sztuki baroku (Fijałkowski, 1973, s. 199).

3. STAN ISTNIEJĄCY OGRODU ORANŻERIOWEGO I OGRODU PRZED FIGARNIĄ

Oceniając obecny stan ogrodów przed oranżerią i przed figarnią należy zauważyć, że pomimo wielu przekształceń zachowały one do dziś zasadnicze elementy historycznego rozplanowania, przy czym substancja zabytkowa przetrwała w większym stopniu w ogrodzie oranżeriovym niż w ogrodzie przed figarnią. Z osiemnastowiecznej kompozycji analizowanego obszaru przetrwały proporcje i skala opisywanych ogrodów, a także ich architektoniczna dominanta w postaci oranżerii (przebudowana). Spośród relikwów wieku XIX można wymienić nadal czytelny „widok włoski” z kopułą kościoła św. Anny, ceramiczne ogrodzenie z bramką oraz fontannę przed oranżerią (możliwe, że wywodzące się z realizacji w tym obszarze projektów Franciszka Marii Lanciego). Stosunkowo najmniej śladów przetrwało z dokonań projektowych Zygmunta Hellwiga, a najczytelniejsze na omawianym obszarze są formy zaprojektowane w latach 1946–1962 przez Gerarda Ciołka, w tym obszerny wgłębnik z osiowo usytuowanymi ceglanymi schodami i fragmentami nawierzchni z płytek chodnikowych oraz układ kwater. Z kolei w ogrodzie przed figarnią nadal istnieje zaprojektowany przez Ciołka betonowy basen z fontanną. Przetrwała też część nasadzeń z czasów powojennej aranżacji analizowanego obszaru, na przykład topole włoskie przy wejściu do ogrodu przed figarnią oraz cisy widoczne na wielu zdjęciach archiwalnych z lat 60. XX wieku.

Powojenna zmiana funkcji oranżerii i figarni oraz ostateczna rezygnacja z utrzymywania tu plenerowej galerii rzeźby spowodowały, że przestrzeń ta częściowo utraciła swoją wyrazistą formę nadaną jej przez Ciołka. Rzeźby zostały zastąpione roślinami w donicach i wazach, zanikły rytmiczne nasadzenia z lat 60. XX wieku, nawierzchnie żwirowe zastąpiono w ogrodzie oranżeriovym asfaltem, a dawny „widok włoski” nieodwracalnie zmieniła budowa monumentalnej dzwonnicy. Całkowitemu zatarciu uległ układ diagonalnych ścieżek na terenie ogrodu przed figarnią oraz tutejszych placyków z ławkami. Jedynie wokół betonowego basenu zachowały się fragmenty nawierzchni z płyt chodnikowych.

4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Spuścizna Gerarda Ciołka w postaci licznych szkiców, analiz, opisów, projektów i publikacji pokazuje, że historię analizowanej części ogrodu Wilanowskiego

świetnie znał i w pełni świadomy był jej wartości zabytkowych. Degradacja tutejszych ogrodów spowodowana działaniami wojennymi, decyzja o utworzeniu w Wilanowie ogrodu rzeźby oraz nadanie odbudowanemu oranżerii i figarni nowych funkcji, stanowiły dla niego przesłankę do powzięcia decyzji o zaprojektowaniu tej części ogrodu Wilanowskiego w formach nowych, ale dobrze wpisanych w zabytkowe otoczenie.

Analizy projektów Ciołka dla ogrodu oranżeriovego i ogrodu przed figarnią wykazały, że wyróżnia je wiele cech przypisywanych przez badaczy ogrodom modernistycznym: geometryzacja planu, wprowadzenie zarówno zgeometryzowanych (il. 5C), jak i swobodnych układów roślinnych (il. 6C, il. 7B, il. 8A), miniaturyzacja kompozycji (zwłaszcza w przypadku ogrodu przed figarnią), obecność układów rytmicznych (il. 5C, il. 7B, il. 8B), osiowe ustawie głównych akcentów (il. 8B), stosowanie nowoczesnych materiałów (żelbetowa konstrukcja basenu w ogrodzie przed figarnią), obecność rabat bylinowych. Wydaje się, że o ile projekty dla oranżerii, tworzone w generalnych zarysach w latach 40. XX wieku, były osadzone głównie w estetyce modernizmu przedwojennego, tak projekty dla ogrodu przed figarnią, zwłaszcza te późniejsze, w tym zrealizowany projekt z 1962 roku, reprezentują socmodernizm.

Rozwiązania projektowe autorstwa G. Ciołka są dziś znacznie bardziej czytelne w ogrodzie oranżeriovym niż w ogrodzie przed figarnią, który uległ silnej degradacji i nielicznymi jego relikwami są betonowy basen i pojedyncze drzewa, zwłaszcza topole włoskie. Ze względu na stan zachowania obie te przestrzenie wymagają prac rewaloryzacyjnych, w których należałoby rozważyć:

- możliwość silniejszego związania programowego oranżerii i figarni z ogrodami znajdującymi się przed nimi, w tym przywrócenie oryginalnej funkcji figarni (po niezbędnych analizach wartości zabytkowych i funkcji tego budynku);
- uczytelnienie rozwiązań projektowych autorstwa Gerarda Ciołka dla analizowanego fragmentu ogrodu Wilanowskiego, z poszanowaniem relikwów epok wcześniejszych;
- nawiązanie do form i rozwiązań materiałowych zaprojektowanych w analizowanym obszarze przez Gerarda Ciołka (w tym w zakresie roślinności, nawierzchni, małej architektury);
- przywrócenie tej części ogrodu Wilanowskiego charakteru ogrodu rzeźby (ekspozycje czasowe lub ekspozycja stała). Wyeksponowanie tu ostatnio rzeźby autorstwa Igora Mitoraja *Centurion* wskazuje na próbę nawiązania do tej tradycji.

REFERENCES

- Bogdanowski, J. (2000), *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewitalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Ciołek, G. (1962a), 'Odbudowa ogrodu', *Ochrona Zabytków*, 15/3 (58), pp. 86–106.
- Ciołek, G. (1962b), *Odbudowa ogrodu wilanowskiego*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, TC-OR-5576-253. Available at: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/dokumenty/spuszczny-88878> (accessed: 20.06.2024).
- Ciołek, G. (1954), *Ogrody polskie*, Budownictwo i Architektura.
- Ciołek, G. (1947), *Ogród w Wilanowie. Badania i problemy konserwatorskie*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, TC-OR-5576-245. Available at: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/dokumenty/spuszczny-88870> (accessed: 5.06.2024).
- Ciołek, G. (1962c), *Opis techniczny do projektu techniczno-roboczego basenu fontanny w kwaterze przy figarni w ogrodzie wilanowskim*, Zespół Gospodarstw Pomocniczych Politechniki Krakowskiej, Pracownia Katedry Planowania Przestrzennego, Narodowy Instytut Dziedzictwa, TC-OR-5576-247. Available at: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/dokumenty/spuszczny-88872> (accessed: 5.06.2024).
- Ciołek, G. (1961), *Projekt wstępny odbudowy zabytkowego ogrodu pałacowego, opis techniczny*, maszynopis, Narodowy Instytut Dziedzictwa, TC-OR-5576-254. Available at: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/dokumenty/spuszczny-88895> (accessed: 5.06.2024).
- Ciołek, G. (1955), *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce. Materiały do projektowania*, Łódź–Warszawa: PWN.
- Ciołek, M. (2019), *Gerard Ciołek i Przyjaciele. Kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Cydzik, J., Fijałkowski, W. (1975), *Wilanów*, Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Dudek, W., Zawadzka-Roman, J. (1988), *Ewidencja dot. zabytkowego założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie*, Warszawa, t. I – opracowanie tekstowe, Warszawa: Sp. z o.o. „Akant”.
- Faryna-Paszkiewicz, H. (2001), 'Ogrody w dwudziestolecu międzywojennym. Zmierzch wielkiej tradycji', *Biuletyn Historii Sztuki*, LXII, 1–4, pp. 377–388.
- Fijałkowski, W., *Królewski Wilanów*, Warszawa: TONZ.
- Fijałkowski, W., (1973), *Wilanów*, Warszawa: PWN.
- Hellwig, Z. (1978), *Byliny w parku i ogrodzie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Kalendarium Muzeum Narodowego w Warszawie 1945–1982*. Available at: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/artykuly/368> (accessed: 15.06.2024).
- Jankowska, M. (1981), *Gerard Ciołek, badacz i konserwator ogrodów zabytkowych*, Warszawa: Ośrodek Informacji PP Pracowni Konserwacji Zabytków.
- Kuśmierski, J., *Wilanowska kolekcja cytrusów od końca XIX wieku do 1945 roku*. Available at: https://www.wilanowpalac.pl/wilanowska_kolekcja_cytrusow_od_konca_xix_wieku_do_1945_roku.html (accessed: 20.06.2024).
- Kuśmierski, J. (2021), 'Wilanowska kolekcja roślin egzotycznych w świetle inwentarzy z 1856 i 1857 roku', *Studia Wilanowskie*, 28, pp. 253–263.
- Pasaż wiedzy. Parki i ogrody. Available at: https://www.wilanow-palac.pl/pasaz/parki_i_ogrody (accessed: 15.09.2024).
- Majdecki, L. (1981), *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*, Warszawa: PWN.
- Miłobędzki, A. (1994), *Architektura ziem Polski. Rozdział europejskiego dziedzictwa*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Mitkowska, A., Siewniak, M. (1994), *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Obrębska, K. (2022), 'Socmodernizm czyli co?' [in:] *Socmodernizm. Poradnik dobrych praktyk architektonicznych*, Warszawa: TONZ OW, pp. 10–89.
- 'Odpowiedzi' (1891), *Ogrodnik Polski* (18), p. 432.
- Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (1944), Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 4, poz. 17 ze zm.).
- Rylke, J. (2022), *Historia sztuki ogrodowej*, Warszawa: Sztuka ogrodu, Sztuka krajobrazu.
- Sikora, D. (2022), 'Jak chronić i konserwować socmodernistyczne tereny zieleni' [in:] *Socmodernizm. Poradnik dobrych praktyk architektonicznych*, Warszawa: TONZ OW, pp. 148–153.
- Sikora, D. (2012), 'Mała architektura lat 50. i 60. w Polsce' [in:] *Wzornictwo ogrodowe*, 4/2012, Warszawa: Katedra Sztuki Krajobrazu, pp. 32–50.
- Skimborowicz, H., Gerson, W. (1877), *Willanów. Album widoków i pamiątek (...)*, Warszawa: nakładem S. Orgelbranda Synów i Drzeworytni Warszawskiej.
- Sticha, J. (1883), 'Odpowiedzi na pytania z Nr-u 23', *Ogrodnik Polski*, (24), p. 576.
- Sygowska, I. (2013), *Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego – Brama przy oranżerii*. Available at: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/brama-przy-oranzerii-675299> (accessed: 20.06.2024).
- Szpanowski, P. (2015), *Warstwy krajobrazu Klucza Wilanowskiego*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.
- 'Wilanów w dawnej krasie stanie się rezerwatem piękna i zdrowia', *Życie Warszawy*, 4.01.1949.
- Wróblewska, D. (1961), *Rzeźba nowoczesna w Wilanowie*, archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, TC-OR-5576-7. Available at: <https://archiwum.zabytek.pl/pl/dokumenty/spuszczny-88171> (accessed: 20.06.2024).
- Zachariasz, A. (2019), 'Gerard Ciołek (1909–1966) Varia – Odrębności' [in:] *Anna Mitkowska, Maria Łuczyńska-Bruzda, Gerard Ciołek, Katalog wystawy*, Kraków: Politechnika Krakowska, pp. 41–54.
- Zachariasz, A. (2010), 'Zmieniające się pojęcie nowoczesności w dziełach architektury krajobrazu na przykładzie ogrodów modernistycznych', *Czasopismo Techniczne / Technical Transactions*, 8-A/2010, 18/107, pp. 46–56.